Türkiye’de Sivil Toplumun Geçiş Dönemi Adaletindeki Rolü ve Katkıları

written by Nisan Alıcı | 24 Şubat 2025

Geçtiğimiz hafta sonu, 8-9 Şubat tarihlerinde İstanbul’da Geçiş Dönemi Adaleti Uluslararası Konferansı: MENA Bölgesinde Zorluklar ve Fırsatlar düzenlendi. **EuroMed Rights, DEMOS Araştırma Kolektifi, İnsan Hakları Derneği ve İnsan Hakları Ortak Platformu** tarafından organize edilen bu konferansta, Türkiye, Suriye, Tunus, Fas ve Lübnan’da geçiş dönemi adaleti deneyimleri ele alındı. Güncel durum, gelecekte karşılaşılabilecek zorluklar ve mücadele alanları tartışıldı.

Türkiye’den katılımcılar arasında, geçmişte sivil toplumun **geçmişle hesaplaşma süreçlerinde** aktif rol almış aktivistler, hukukçular, insan hakları savunucuları, akademisyenler ve siyasetçiler yer aldı. Özellikle belirsizliklerin hâkim olduğu bu dönemde, farklı ülkelerin deneyimlerini Türkiye bağlamında tartışmak oldukça anlamlıydı.

Aşağıdaki yazı, konferans kapsamında yaptığım konuşmaya dayanıyor. Konuşmamda, **sivil toplumun ve taban örgütlerinin geçmişle yüzleşme ve geçiş dönemi adaleti konusundaki katkılarını** ele alarak, Türkiye’de bu alandaki güçlü ve zengin birikimi hatırlatmayı amaçladım.

Türkiye’de geçiş dönemi adaleti: Resmi süreç olmadan olur mu?

Uluslararası konferanslarda, geçiş dönemi adaleti üzerine çalışan ancak Türkiye bağlamına hâkim olmayan kişilerden sıkça şu soruyu duyarız: *“Türkiye’de geçiş dönemi adaleti ve bir geçiş süreci yok ki! Tam olarak neyden bahsediyorsunuz ve neden Türkiye’ye bu çerçeveden bakıyorsunuz?”*

Türkiye’de resmi bir geçiş dönemi adaleti süreci yaşanmadı. Ancak **tabandan gelen çok önemli katkılar** var. Üstelik Türkiye’deki bu zengin deneyim, uluslararası alanda yeterince bilinmiyor.

Genellikle geçiş dönemi adaleti, **çatışmadan barışa veya otoriter rejimlerden demokratik yönetimlere geçiş** sürecinde kullanılan bir araçlar bütünü olarak tanımlanır. Hakikat, adalet, onarım, hafızalaştırma ve ihlallerin tekrarlanmasını önleme gibi temel unsurlar içerir. Örneğin, **Kolombiya’daki barış anlaşmalarında, geçiş dönemi adaletinin nasıl uygulanacağına dair ayrıntılı düzenlemeler** bulunuyor ve bu sürecin kalıcı barışa ulaşmada önemli bir adım olduğu kabul ediliyor.

Peki**, resmi bir geçiş süreci olmadan geçiş dönemi adaleti kullanılabilir mi?** Son yıllarda bu soru giderek daha fazla tartışılıyor. Araştırmacılar ve aktivistler, geçiş dönemi adaletinin araçlarından faydalanmanın, belirli bir noktaya kadar **sessizliği ve inkârı kırabileceğini ve** toplumsal hafızayı güçlendirebileceğini düşünüyor.

Türkiye gibi hem **devam eden bir çatışmanın hem de otoriter bir rejimin** hüküm sürdüğü ülkelerde, **geçmişle yüzleşme girişimleri genellikle devlet tarafından engelleniyor** ve sorumluluk **sivil topluma, taban örgütlerine ve toplumsal hareketlere** düşüyor.

İnsan hakları savunucularının mücadelesi

Türkiye’de geçmişle hesaplaşma girişimleri ve geçiş dönemi adaleti mekanizmalarının kullanıldığı birçok sivil toplum mücadelesi var. **Özellikle 2000’lerin başlarında ivme kazanan bu girişimler,** 2013-2015 barış süreci sırasında daha da görünür oldu. Ancak, barış sürecinin çökmesiyle birlikte **baskılar arttı, girişimler zayıfladı ve birçok çalışma görünmez hâle geldi.**

Devlet şiddeti ve insan hakları ihlalleri devam ederken, geçmişle yüzleşmek giderek daha zor hale geldi. **Sivil toplumun alanı daraltıldı** ve geçiş dönemi adaleti kavramı bile eskisi kadar sık kullanılmaz oldu. Ancak, bu mücadelelerin toplumsal hafızada yarattığı birikimi unutmak, gelecekte inşa edilebilecek bir adalet süreci için büyük bir kayıp olur.

Cumartesi Anneleri: Adalet mücadelesinin simgesi

Türkiye’de geçiş dönemi adaletine dair en önemli örneklerden biri **Cumartesi Anneleri** hareketinin mücadelesi. 30 yıla varan bu mücadele, **hakikat, adalet, hafızalaştırma ve ihlallerin tekrarlanmasını önleme** açısından çok önemli kazanımlar sağladı.

Zorla kaybetmeler, devlet tarafından uzun yıllar inkâr edilse de, **Cumartesi Anneleri’nin mücadelesi, bu ihlallerin inkâr edilemez bir gerçek olduğunu kanıtladı.** Aynı zamanda, hafızalaştırma çalışmaları sayesinde, **yeni zorla kaybetmelerin önüne geçilmesine katkıda bulunuldu.**

Bu geçiş dönemi adaletine, inkârın ve devam eden ihlallerin yoğun olduğu Türkiye gibi ülkede bile toplumsal hareketlerin en azından bir ölçüde ulaşabildiğini gösteren çok önemli bir örnek. resmî bir geçiş dönemi adaleti süreci olmasa bile, **sivil toplumun mücadelesi, hakikatin ortaya çıkmasını sağlayarak, bir anlamda bu süreci tabandan yürütmeye devam ediyor.**

Diyarbakır Cezaevi Gerçeğini Araştırma ve Adalet Komisyonu

Türkiye’de geçiş dönemi adaletine dair somut bir örnek de **Diyarbakır Cezaevi İçin Hakikat ve Adalet Komisyonu**. Bu komisyon, Türkiye’de geçiş dönemi adaletine özgü mekanizmalardan birinin somut şekilde hayata geçirildiği nadir, hatta belki de tek örneği. Komisyon da kendisini Türkiye’deki

ilk ve tek gayri resmi hakikat komisyonu olarak ilan etmişti.

Bu gayri resmi hakikat komisyonu, **2 Eylül 1980 askeri darbesinin 27. yıl dönümünde** 2007 yılında kuruldu. 78'liler Girişimi'nin öncülüğünde, akademisyenler, aydınlar ve insan hakları savunucuları tarafından kurulan komisyon, demokratikleşme ve çatışma çözümü yolunda hakikatle yüzleşmenin ilk adım olduğu düşüncesine dayanıyordu. Diyarbakır Askerî Cezaevi, 1980 darbesi sonrasında özellikle Kürt siyasi tutuklulara yönelik ağır insan hakları ihlallerinin sembolü olması sebebiyle seçilmişti.

Komisyonun kuruluşunda yapılan açıklamanın aşağıdaki bolümü komisyonu kuranların, uluslararası örneklerden ilham alarak bir hakikat komisyonu oluşturma isteklerinin arka planını gösteriyor:

"Diyarbakır Cezaevi Gerçeğini Araştırma ve Adalet Komisyonu, bir sivil toplum hareketidir, hiçbir siyasi parti ile bağlantısı yoktur. Asla bir yargı organı değildir. Dünyada darbelerin yaşandığı ülkelerde, çeşitli adlar altında kurulmuştur. Amacı öç almak değildir, ama gerçeklerin ortaya çıkarılmasını sağlayarak, hukukun amacının gerçekleştirilmesi, adaletin sağlanması talebidir ve bu süreçte yaratılan travmanın sağaltılması ile toplumsal barışa giden yolun temel taşlarından birisi olacaktır. Travma dilsizleştirir; komisyonumuz mağdurların dillenmeleri ve sözlerini yeniden kurmaları için bir ortam oluşturmayı hedeflemektedir."

Komisyon, yaklaşık 500 eski tutuklunun tanıklıklarını topladı ve 7.000 sayfalık bir belge oluşturdu. 2012 yılında, tutuklular üzerindeki sistematik işkencenin etkisini detaylandıran ve fail olarak tespit edilen yetkililerin kimliklerini açığa çıkaran bir rapor ortaya çıkardı. Bulgularını ülke genelinde düzenlenen bir dizi sempozyum aracılığıyla kamuoyuna duyurdu. Sempozyumlar Diyarbakır cezaevinde işkenceden hayatta kalanlar siyasetçiler, aktivistler, gazeteciler ve akademisyenlerle bir araya gelmesini sağladı, hayatta kalanların deneyimlerinin kamusal alanda görünürlük kazanmasında kritik bir rol oynadı.

Komisyon, raporunda, parlamentoda bir hakikat komisyonu için kampanya yürütme konusundaki kararlılığını ilan etti. 2015 yılında, barış sürecinin yarattığı atmosferin de etkisiyle, İnsan Hakları İnceleme Komisyonu bünyesinde bir Alt Komisyonu kuruldu Meclis'te. Bu Diyarbakır Askerî Cezaevi'ne yönelik ilk resmi soruşturma oldu.

Alt Komisyon, Eylül 2017'ye kadar işkence mağdurlarının tanıklıklarını dinledi. Ancak, hükümetin 2018'de erken seçim kararı almasıyla birlikte Alt Komisyon'un çalışmaları durduruldu. Her ne kadar rapor tamamlanmış olsa da yayınlanması askıya alındı. 50 sayfalık rapor, İnsan Hakları İnceleme Komisyonu arşivlerinde kaldı. Raporun erişilemez olması, Alt Komisyon'un etkinliği hakkında elbette soru işaretleri doğuruyor. Yine de Alt Komisyon'un meclis bünyesinde kurulması ve faaliyete geçirilmesi, geçiş dönemi adaleti hedeflerine ulaşmak anlamında gayri resmi hakikat komisyonunun oynadığı önemli rolü vurgular nitelikte.

Komisyonun hakikat arayışı çalışmaları, mağdurlar için adalet yollarını da açtı. Toplanan veriler doğrultusunda, 2010 yılında 310 eski tutuklu suç duyurusunda bulundu. Komisyon üyeleri, Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde işlenen insan hakları ihlallerinin insanlığa karşı suç olarak değerlendirilmesini talep etti.

Bu, failleri hesap vermeye zorlamaya yönelik benzeri görülmemiş bir girişime yol açtı ve 1980-1988 dönemiyle ilgili bir soruşturma açıldı. 2012'ye gelindiğinde başvurucu sayısı 1.000'e ulaştı. Ancak, zamanaşımı nedeniyle 2014 yılında soruşturma kapatıldı. Sonuç olarak, adalet arayışlarının neticesinde kimse gerçekten sorumlu tutulmuş olmadı.

Komisyon, aynı zamanda hafızalaştırma çalışmalarına odaklanarak 2009 yılında cezaevinin bir insan

hakları müzesine dönüştürülmesi için bir kampanya başlattı ve 100.000 imza topladı. Kampanya devam ederken, Erdoğan, Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin mirasını ilk kez resmi olarak kabul ederek, 1980 darbesinin hafızasını silmek amacıyla eski cezaevinin yerine yeni bir yapı inşa etmeyi planladıklarını duyurdu. Onun hafızaya yaklaşımı, taban örgütlenmelerinin bir hafıza mekânı oluşturma talepleriyle çelişse de Diyarbakır Askeri Cezaeviyle ilgili kamusal alanda başlatılan tartışma ve Komisyon'un çalışmalarına gelen bir yanıt olarak okunduğunda önemi daha iyi anlaşılabilir.

Komisyonun hakikat, adalet ve hafıza alanındaki çalışmaları, Diyarbakır Askerî Cezaevi'ndeki insan hakları ihlallerinin bir biçimde resmi olarak tanınmasını sağladı. Kampanya, canlı bir kamusal tartışma başlatmayı ve resmi makamları harekete geçirmeyi başardı.

Bu örnek bize şunu gösteriyor ki, gayri resmi hakikat projeleri, siyasi kısıtlamaların resmi hakikat komisyonlarının kurulmasına izin vermediği bağlamlarda güçlü alternatifler olarak işlev görebilir. Ancak Diyarbakır Cezaevi için Hakikat ve Adalet Komisyonu'nun çalışmalarını tamamlamasını takip eden süreçte Türkiye'deki siyasi manzara önemli değişikliklere uğradı ve sivil toplum faaliyetlerinin kapsamı bu esnada ciddi şekilde daraldı. 2019-2020 yıllarında saha çalışmam kapsamında yaptığım görüşmelere göre, bu değişen siyasi bağlamda sivil toplum aktörlerinin geçiş dönemi adaletine ilişkin yaklaşımları şöyle:

Geçiş süreci: Uzun vadeli ve doğrusal olmayan bir süreç

Türkiye'de insan hakları savunucuları geçiş sürecini belirli bir an veya barış anlaşmasıyla başlayan bir olgu olarak görmüyor. Bunun uzun vadeli, doğrusal olmayan ve kesintilere uğrayarak ilerleyen bir süreç olduğunu düşünüyor, ki bu dünyadaki örneklerle de uyumlu ve gerçekçi bir bakış açısı.

Geçiş dönemi adaletinin yalnızca çatışma sonrasında değil, çatışma devam ederken de anlamlı ve gerekli olduğu ifade ediliyor. Bu bakış açısına göre, barışa geçiş süreci bazı yüksek siyasi aktörlerin başlatması gereken bir durum olarak algılanmıyor; aksine, sivil toplum aktörlerinin inisiyatif alarak öncü bir rol oynayabileceği düşünülüyor. Beklemek yerine harekete geçilmesi gerektiğini, geçiş sürecine dahil olmanın aktif bir mücadele gerektirdiğini vurguluyorlar.

Geçiş dönemi adaleti: Geleceğe zemin hazırlamak

Geçiş dönemi adaletinin yalnızca savaş sonrası geçişlerde değil, devam eden çatışmalar sırasında da sivil toplum aktörlerinin faydalanabileceği bir araç olduğu düşünülüyor. İnsan haklari savunucuları, bugünden yapılabilecek her çalışmanın, gelecekteki resmi süreçler için bir altyapı oluşturacağını ifade ediyor. Hafızalaştırma, belge toplama, veri tabanları oluşturma, raporlama ve araştırma gibi faaliyetlerin, gelecekte Kürt meselesinin çözümüne dahil edilecek unsurlar olacağı belirtiliyor.

Bu nedenle sivil toplum aktörleri, geçiş dönemi adaletine dair yapılan her çalışmanın anlamlı ve gerekli olduğu görüşünde. "Resmi mekanizmalar şu an devreye sokulamıyorsa bile, attığımız her küçük adım kıymetlidir ve ileride büyük bir sürecin parçası olabilir" düşüncesi hakim.

Suriye gibi diğer çatışma bölgelerinde de hak ihlallerinin belgelenmesi ve raporlanması, adalet taleplerini diri tutan bir direniş biçimi. Belgeleme çalışmaları, yalnızca bugünü kayıt altına almakla kalmayıp, aynı zamanda gelecekte ulusal ve uluslararası mekanizmalarda hesap verebilirliği sağlamak için kullanılabilecek kritik bir öneme sahip.

Sonuç ve öneriler

Türkiye'de sivil toplum, resmi bir geçiş süreci olmamasına rağmen, geçmişle yüzleşme ve adalet

mücadelesinde önemli bir rol oynuyor. Cumartesi Anneleri gibi hareketler ve Diyarbakır Cezaevi için Hakikat ve Adalet Komisyonu gibi girişimler, hakikat arayışını canlı tutarak toplumsal hafızaya katkıda bulunuyor. Ancak, devletin geçmişle yüzleşme konusunda sorumluluk almadığı bir ortamda, sivil toplumun çabaları çoğu zaman baskılarla karşılaşıyor.

Türkiye'deki sivil toplumun pratiği ile uluslararası geçiş dönemi adaleti çalışmaları ve pratiği arasındaki bağların güçlendirilmesi oldukça önemli. Özellikle çatışmaya bağlı hak ihlalleri devam ederken yaşanan zorlukları aşma ve kendi etkilerini artırma konusunda bu bağlar güçlendirici olur, etkili bir geçiş dönemi adaleti yaklaşımını oluşturmaya katkı sağlar.

Taban örgütleri ve sivil toplumun diğer bileşenleri, var olan süreci resmi mekanizmaların kurulması için bir altyapı oluşturmak ve ortak bir gündem belirlemek amacıyla değerlendirebilir. Böyle bir ortak gündem, hem resmi bir geçiş dönemi adaleti süreci yokken nelerin yapılması gerektiğini ortaya koyabilir hem de resmi bir sürece yol gösterecek bir yol haritası sunabilir.

Çatışmaya bağlı hak ihlallerinden en çok etkilenenlerin, mağdurların ve hayatta kalanların adalet talebinin duyulur olması için de sivil toplumun kendi geçiş dönemi adaleti gündemini ve de yol haritasını belirliyor olması da çok önemli.

Aynı şekilde kadınların ve LGBTİ+'ların deneyimlerinin ve taleplerinin bir geçiş dönemi adaleti sürecine dahil edilmesi için de sivil toplumun geçiş dönemi adaleti süreçlerine öncülük edebilmesi elzem. Çünkü toplumsal cinsiyete dayalı şiddet ve eşitsizlikle çatışmaya bağlı şiddet arasında bağ kuran örgüt ve girişimler de geçiş dönemi adaletinin dönüştürücü ve kapsayıcı olması için kilit öneme sahip.

Sivil toplumun mücadelesi adaletin sağlanması için kritik bir temel oluşturuyor. Bugün atılan her adım, gelecekte olası bir yüzleşme sürecine zemin hazırlayabilir. Böylece olası bir çatışmasızlık süreci toplumsal barışı inşa etmek için iyi bir fırsat olarak değerlendirilebilir.

Dr. Nisan Alıcı, Ingiltere'de University of Derby'de akademisyen ve DEMOS Araştırma Kolektifi'nin kurucularından biri. Son 10 yıldır barış, geçiş donemi adaleti, toplumsal cinsiyet ve geçmişle yüzleşme konularında akademik ve pratik çalışmalar yürütmektedir.

*Bu yazı 12.02.2025 tarihinde T24 gazetesinde yayınlanmıştır.

Blog sayfasında yer alan yazıların ve yayınların tüm hakları saklıdır. Blog yazıları yalnızca kaynağı gösterilerek kullanılabilir. Sayfada yayınlanan yazıların içeriği yazarın kendi sorumluluğu olup DEMOS'un herhangi bir hukuki ve/veya cezai sorumluluğu bulunmamaktadır.